

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN DİN-İBADET, EĞİTİM-ÖĞRETİM HÜRRİYETLERİ VE BU BAKIMDAN "KİLİSE DEFTERLERİ" NİN KAYNAK OLARAK ÖNEMİ (4 NUMARALI KİLİSE DEFTERİ'NDEN ÖRNEK FERMANLAR)

*Dr. Ali GÜLER**

I. KİLİSE DEFTERLERİ VE KAYNAK OLARAK ÖNEMİ

Osmanlı Devleti, çeşitli din, dil, ırk ve kültürlere mensup milletlerden oluşan bir imparatorluk idi. Devlet, hâkim unsur Türk milletinin idaresi altında, sınırları içindeki bu milletleri belli hukukî statüler çerçevesinde yönetiyordu. Etnik bakımdan sayıları Prof. Dr. Yavuz ERCAN'a göre yirmiikiyi bulan Gayrimüslimler¹, imparatorluğun insan unsuru içinde önemli bir yer tutuyorlardı. Özellikle bu unsurlar, devletin parçalanmasında da doğrudan veya dolaylı olarak rol oynamışlardır.

Osmanlı Devleti'ndeki bu Gayrimüslim unsurların sosyo-ekonomik durumları veya tarihleri hakkında son yıllarda ülkemizde ve yurt dışında yazılan eserler ve yazılar önemli bir artış göstermiş ise de bu çalışmalarda Gayrimüslimlerin özellikle topluca değil, ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir².

Bu konuda, Hocamız Prof. Dr. Yavuz Ercan'ın vukuf-la belirttiği ve üzerinde önemle durulması gereken bir diğer nokta da, Türki-

* Kara Harp Okulu Tarih Öğretim Üyesi.

1. Y. Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten D.*, C: XLVII (1983-84), s. 1130.

2. Şüphesiz Gayrimüslimlerin unsurları topluca inceleyen eserlerde vardır. Bu bakımdan bir yörnek teşkil eden ve konuyla ilgili mevcut durumu tartışan şu eserimize bakılabilir: A. Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*. Genel Kurmay Basımevi, 1996, I-VII, 1-245 s. Bu konu da ayrıca bkz: Y. Ercan, a.g.m., s. 1119-1120.

ye'de ve Türkiye dışında yazılan eserlerin kaynakları meselesidir. Batılı, Ermeni ve Yunanlı araştırmacılar eserlerini kaleme alırken genellikle Batı, Ermeni ve Yunan kaynaklarını kullanmışlar, Türk ve Türkçe kaynakları büyük ölçüde görmemişlerdir.

Bu ise araştırmaların objektifliğine gölge düşüren bir etken olmuştur. Türk araştırmacılar bu bakımdan daha objektif davranarak Türkçe kaynakların yanında Ermeni, Yunan ve Batı kaynaklarını da kullanmışlardır. Türkiye'deki Gayrimüslimler üzerinde araştırma yapanların Türk kaynaklarını kullanmamaları hiç bir şekilde mazur görülemez. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma, Gayrimüslimlerle ilgili arşiv belgeleri sanıldığından çok fazladır³.

Büyük bir bölümü Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)'nde bulunan ve Gayrimüslimlerle doğrudan ilgili olan belge veya belge grupları içinde "Kilise Defterleri" önemli bir yer tutmaktadır⁴.

Divân-ı Hümâyûn defter serilerinden birini teşkil eden Kilise Defterleri'nde, Devlet dahilinde bulunan kiliseler, Gayr-i müslim cemâatlere ait okul, yetimhâne vesâireye devlet tarafından resmî ruhsat verilmesi bâbında sâdır olan fermânların kayıtları bulunmaktadır.

Aşağıdaki çizelgede görüleceği üzere, sonradan yapılan eklemelerle adedi 10'a çıkarılmıştır. Bu seri h. 862-Za.1340/m. 1458-1922 tarihleri arasındaki dönemi ihtiva etmektedir.

Kilise Defterleri Listesi

Sıra No	Defter Adı	Tarih		Sahife Adedi
		Hicri	Milâdî	
1	Kilise	C.1286-R.1290	1869-1873	177
2	"	R.1290-Za.1304	1873-1887	238
3	"	Za.1304-L.1317	1887-1900	285
4	"	L.1317-S.1326	1900-1908	332
5	"	S.1326-N.1329	1908-1911	248
6	"	Ş.1329-Z.1331	1911-1913	243
7	"	Ca.1332-Za.1340	1913-1922	88
8	"	L.860-Ra.1171	1553-1757	41
9	"	L.864-Ra.1331	1557-1913	
10	"	Ra.1015-C.1099	1608-1688	
Toplam				1859

3. Y. Ercan, a.g.m., s. 1120. Sayın hocamızın makalesinde bu değerlendirmeye ilgili örnekler ve arşivlerdeki belgeler veya belge grupları ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır.

4. Sayın Y. Ercan'ın genel olarak tanıttığı bu çok önemli kaynak şimdiye kadar 2 nolu dipnotta zikredilen eserimizin dışında, sadece Doç. Dr. İknur Polat Haydaroğlu tarafından kullanılmıştır. Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar** (Kültür Bakanlığı Yayınları: 202, Kaynak Eserler Dizisi: 47, Ankara 1990, I-XV, 1-236 s.) isimli eserinde "Okul Arsası, Binalar ve Onarımla İlgili Uygulamalar" (s. 49-59) başlığı altındaki bölümde 3 ve 7 Numaralı Kilise Defterleri'ni "eğitim" bakımından değerlendirmiştir.

Mühimme ve Kilise Defterlerinde kayıtlı olan her cemâati göstermek için h. 1125/m. 1713 tarihinden başlayan 3 ciltlik kronolojik bir fihrist de yapılmıştır. Fihristte, bu dinî müesseseler, buldukları yerlere göre gruplandırılmışlardır (Soldan sağa doğru sıralı halindedir). Bunlar şöyledir:

İstanbul	Hüdâvendigâr	Konya
Ankara	Aydın	Adana
Kastamonu	Sivas	Diyarbakır
Erzurum	Ma'mûretü'l-Azîz	Van
Trabzon	Cezâir-i Bahr-i Sefîd	Edirne
Selânik	Kosova	Yanya
Trablusgarp	Beyrut	Suriye
Halep	Musul	Bağdad
Mısır	Yemen	Kudüs
Bitlis	İşkodra	Manastır
İzmid	Biga	Kal'a-i Sultâniyye
Çatalca	Cebel-i Lübnan	

Yeni yapılan çalışmalar neticesi ortaya çıkarılan 1 adet Kilise Defteri, A. DVN.KLS koduyla "Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Kalemeleri Ek Kodları" katalogunda "Gayr-i Müslimlere ait Dinî ve Hayrî İşler" adı altında bulunmaktadır. Bu defter, 21. sahifede 930 umum numarasıyla kayıtlı olup h.1237/m. 1822 tarihini ihtiva etmektedir⁵.

Kilise Defterleri'nde yer alan fermanlar incelendiği zaman, bunların daha çok Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimler'in din-ibadet ve eğitim-öğretim hürriyetleri ile sosyal amaçlı kurumları bakımından önemli bilgiler ihtiva ettikleri görülmektedir. Bu nedenle araştırmamızda özellikle fermanlar din ve ibadet hürriyeti ile eğitim ve öğretim hürriyeti bakımından genel olarak değerlendirilecektir. Ardından 1900-1908 yılları arasındaki fermanları ihtiva eden 4 Numaralı Kilise Defteri'ndeki bazı fermanların transkripsiyonları verilecektir.

Fermanlar şüphesiz Gayrimüslimlerin yukarıda zikredilen bu üç önemli yaşantı alanı veya kesitleri ile ilgili daha fazla bilgiler içermekle birlikte; fermanlardan aynı zamanda müracaat yapılan beldelerin Gayrimüslim nüfusları da tespit edilebilmektedir. Kilise

5. Başkanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 76-77.

Defterleri, Osmanlı Gayrimüslimlerinin demografik durumları bakımından da önemli kaynaklardır.

Defterlerin bu yönü, yeni yayınlanmış olan *Osmanlı Devleti'nde Rum, Ermeni, Yahudi Nüfusu İddialar ve Gerçekler (1831-1914)* konusunu incelediğimiz, *Osmanlı Devletinde Azınlıklar* (Turan Yayıncılık İstanbul 1997) isimli araştırmamızda ön plâna çıkarılmıştır. Burada sadece bir misal oluşturması bakımından 4 Nolu Kilise Defteri'ndeki bilgilere göre 1317 (1901/2) ile 1312 (1906/7) yılları arasında bazı beldelerdeki Rum nüfusu tablolatırılmıştır. Bkz: TABLO: 1.

II. DİN VE İBADET HÜRRIYETİ

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren Gayrimüslimlerin ibadet ve ayin hürriyetlerine büyük bir önem vermiştir. Bütün Gayrimüslim unsurlar, kendi mezheplerine göre dinî ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik ve hoşgörü içinde yapabiliyorlardı. Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı vardı. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç teşkilâtına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ilgili cemaatlerin yönetim teşkilâtlarına bırakılmıştır⁶.

Gayrimüslim toplulukların kendilerine mahsus kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardır. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf arazilere kimse karışamazdı. Dinî liderlere verilen bütün tayin beratlarında bu konu özellikle belirtilmiştir. Dinlerini değiştirmeleri konusunda hiç bir baskıya maruz kalmayan Gayrimüslimlerin⁷ bu ibadet yerlerine yapılan saldırılar devlet tarafından daima engellenmiş, suçluları cezalandırılmıştır. Bu işlem yapılırken de suçlular Müslim, Gayrimüslim diye ayrılmamıştır. Yani kilise ve havralar sürekli olarak devletin güvenesi altında bulunmuştur⁸.

Gayrimüslimlerin ibadet hürriyetleri ve mezhep imtiyazları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında da korunmuş; 1876'da Kanun-i Esasî'nin 11. Maddesi'nde, devletin resmî dininin İslâm dini oldu-

6. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ş. Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980, s. 70 vd. Y. Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM D.*, C: I, sy: 1 (Haziran 1990), s. 124.

7. G. Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1939-1914)*, Ankara, 1989, s. 20-21.

8. Y. Ercan, a.g.m., s. 125.

ğu belirtildikten sonra, "Osmanlı Devleti'nde tanınmış bütün dinler" için, kamu düzenine ve adaba aykırı olmamak şartıyla, serbest ibadet hakkı verilmiş, çeşitli dini cemaatlerin, kiliselerin, bahsedilmiş bulunan imtiyazları teyit edilmiştir⁹.

Anayasanın din hürriyeti ile ilgili bu maddesi, 1909 yılında yapılan değişiklikte aynen muhafaza edilmiştir¹⁰ ki, bu devletin konuyu incelediğimiz dönemdeki yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir.

Gayrimüslimlerin din hürriyeti bakımından önem taşıyan bir diğer husus da, Osmanlı Devleti'nin "Yılbaşı Yortusu" vb. dinî bayram ve törenler için bu cemaatlere çeşitli yardımlar yapmasıdır. Meselâ, Padişah 1893 yılında "Yılbaşı Yortusu" dolayısıyla Rum ve Ermenilere para vermiş, her iki patrikhane de Padişah'a teşekkür mektupları göndermişler ve bu mektuplar Sadrazam Cevat Paşa tarafından Mabeyn Baskitabeti'ne 4 Ocak 1893'de arz edilmiştir¹¹. Esasında, 19.2.1318 (1902) tarihli bir iradeden bunun mutad bir uygulama olduğu ve her Paskalya'da, Paskalya'nın girişinden önce verildiği anlaşılmaktadır¹².

Gayrimüslim cemaatler, çeşitli sebeplerle kendi aralarında zaman zaman iane, yani yardım topluyorlardı. Bu tür yardımların toplanması patrikhaneler ve hahamhanenin kontrolünde yapılmakla birlikte, devletin iznine bağlıydı. 1904 yılında Rum Patrikhanesi hükümete haber vermeden iane toplama girişiminde bulunduğu için, bu konuda bir tahkikât yapılması emredilmiştir¹³.

Hükümetin bilgisi dahilinde yapıldığı sürece böyle faaliyetlere devamlı izin veriliyordu. Meselâ, 1907 yılında Rusya'da "Hocabey ve sair" yerlerde meydana gelen olaylarda ölen Musevilerin ailelerine yardım etmek üzere, Osmanlı Musevileri para toplamak istemişler; Hahambası Kaymakamlığı'nın "Musevi ileri gelenlerinden oluşturulan bir heyetin cemaat mensuplarından uygun

9. Y. Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C: XIV, sy: 1-4 (1957), s. 22.

10. G. Bozkurt, a.g.e., s. 201.

11. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C: X, s. XLIII, ve 283 vd., Belge No: 92.

12. Nitekim bu irade ile, "Paskalya münasebetiyle Cemaat-i Gayr-i Müslimeye itası mutad olan atâ-yı seniyenin Paskalya'nın hulûlünden evvel itası" emredilmiştir (Bkz: BOA; İrade-i Hususiye Kataloğu 1318. Genel No: 889, Hususî No: 29).

13. 4 Sefer 1320 (1904) tarihli irade. Bkz: BOA; İrade-i Hususiye Kataloğu 1320. Genel No: 742, Hususî No: 9.

miktarda para toplamasına" izin verilmesi için yaptığı müracaat hükümet tarafından görüşülmüş ve bunun için izin verilmiştir¹⁴.

Gayrimüslimler için çağına göre en ileri düzeyde "din hürriyeti" sağlayan ve bunu kanunlarla güvence altına alan Osmanlı Devleti'nde klâsik çağda yeni ibadethane yapımı ve mevcutların onarımı ile ilgili bazı kısıtlamalara gidilmişti. Kilise ve havraların iç teşkilâtına karışılmamakla beraber, İslâm'daki zimmet hukukuna uygun olarak, yeni ibadethanelerin inşası yasak edilmiş ve mevcutların onarımı izne bağlanmıştı¹⁵. İzinli olarak onarılan ibadethanelerde, yeni eklemeler ve değişiklikler yapılmaması, özellikle dikkat edilen bir konuydu. Nitekim bu şekilde olan bazı ibadethaneler ya yıktırılmış ya da bu konuda karar alınmıştır¹⁶.

Fakat, özellikle yeni kilise ve havra yapılması yasağının çeşitli iç ve dış etkilerle XVIII yüzyıldan itibaren kalktığı, devletin yeni ibadethane yapılmasına izin verildiği görülmektedir¹⁷. Nitekim, incelediğimiz dönemde, XX. yüzyıl başlarında, artık bütün Gayrimüslim unsurlar, hem yeni ibadethane, hastahane, okul vb. binalar inşa edebilmekte, hem de mevcut binaları eski bünyelerine çeşitli ekler ve değişiklikler yaparak onarabilmekte idiler.

Yukarıda genel olarak tanıttığımız Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Kilise Defterleri*'nde yer alan fermanlarda görüldüğü üzere; cemaatler tamir olunacak veya yeni yapılacak kilise veya okul için patrikhane aracılığı ile devlete müracaat etmekteydiler. Konu "Şurây-ı Devlet" tarafından incelenmekte ve öngörülen ölçülerin dışına taşmamak kaydıyla izin verilmekteydi. Fermanlarda inşaatın maddî harcamalarının kaynakları da belirtilmiştir.

Konuyla ilgili bütün fermanlarda dikkati çeken ortak noktalar ise şunlardır: Fermanlar, yapılacak ve tamir edilecek kilise (okul veya hastahane) hangi vilâyette ise o vilâyetin valisine, zaman zaman da vali ile beraber sancak mutasarrıfına hitaben yazılmıştır. Patrikhane'nin izin talebi belirtildikten sonra, konunun incelendiği (mahallerinde), nereye, hangi ölçülerde yapılacağı (duvar kalınlık-

14. 3 Zilkade 1323 (1907) tarihli irade. Bkz: BOA; *İrade-i Hususiye Kataloğu* 1323. Genel No: 991, Hususî No: 3.

15. S. Şahin; a.g.e., s. 73, Y. Ercan; a.g.m., G. Bozkurt, a.g.e., s. 22.

16. S. Şahin, a.g.e., s. 73.

17. B. Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 38.

ları, yüksekliği, genişliği, kaç pencere olacağı, kaç kapılı olacağı vs.) ve ahşap mı, kâgir mi olacağı gibi konulara değinildikten sonra, yapılacak masrafın nerelerden temin edileceği söylenmektedir. Fermanların tastiri “Şurây-ı Devlet Mülkiye Dairesi”nce yapılmaktadır. Fermanların son kısmı özellikle, devletin halkına karşı takip ettiği politikayı ortaya koyması bakımından önemlidir. Bir örnek vermek istiyoruz: “Siz ki, Vâli, Mutasarrıf, Müşar ve Mu-maileyhim, siz salifü’z-zikr kilisenin tül ve arzı bâlâda beyan olunan mikdarları tecavüz etmemek ve masarîfi dahi ber-minvâl-i muharrer tesviye edilmek üzere inşaasına mümânaât olmayıp, bu vesile ile kimseden cebren akçe alınmak misillu mugayır-ı rızay-ı şahâneme hâlel vukua getirilmesine begayet itina ve dikkat eyleyesiz”¹⁸.

Görüldüğü gibi devlet, böyle bir konunun vesile edilerek halka baskı yapılmasını, çeşitli suistimallerin ortaya çıkmasını önlemiştir. Buradan devletin gayrimüslim vatandaşları, dinî liderlerin tahakkümünden korumak gibi bir endişesinin olduğu da anlaşılabilir.

Rum, Ermeni ve Yahudilerin hem dinî (kilise, hayra) hem de sosyal amaçlı (hastahane, okul, yetimhane, mezarlık vb.) yapılarına verilen izin fermanlarının yer aldığı 4 Numaralı Kilise Defteri’nde yeni inşa edilecek yapılar için “müceddeten”; onarılacak yapılar için de “tecdiden” ifadeleri geçmektedir. Defterdeki izinlerin çoğu yeni kilise ve havra yapımı için verilmiştir¹⁹.

18. “...Siz zikredilen kilisenin yeri ve boyutları yukarıda belirtilen miktarları geçmemek ve masrafları da yazıldığı şekilde karşılanmak üzere inşasına engel olmayıp, bu vesile ile kimseden zorla akçe alınmak gibi rızay-ı şahâneme aykırı hâlel vukua getirilmemesi-ne son derece itina ve dikkat eyleyesiz”.

19. Üç Rum ve Ermeni kilisesi inşasına verilen izinler şöyledir: Buca Kasabası (İzmir Sancağı-aydın Vilâyeti): Kasabanın “aşağı mahallesinde Rum cemaatına ait arsa üzerine müceddeten bir bâb kilise inşasına ruhsat itâsı hakkında Rum Patrikliği’nden vuku bulan istida üzerine “...inşasında mahzur olmadığı anlaşılmiş olduğundan...” BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 28, 9 Cemaziyelahir 1318/1902. Bulancak Kasabası (Ataköy Nahiyesi-Giresun Kazası-Trabzon Vilâyeti): “Kasabanın Rum cemaatına mahsus bir kilise inşasına ruhsat itâsı hakkında Rum Patrikliği’nden vukubulan istidâ üzerine ...kilisenin inşasının bir günâ mahzur olmadığı anlaşılmiş olduğundan...” BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 48, 5 Sefer 1319/1903. Haçın Kasabası Katolik Mahallesi (Kozan Sancağı Adana Vilâyeti)nde “bir bâb kilise inşası” BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 23, 19 Rebiyülâhir 1318/1902. Kızılkaya Karyesi (Küblü Nahiyesi-Ertuğrul Sancağı-Hüdâvedigar Vilâyeti) “Kızılkaya Karyesi’nde Aya, Mihail namıyla müceddeten bir kilise inşasına ruhsat itâsı hakkında Rum Patrikliği’nden vukubulan istida üzerine “...inşasında halen ve mevkie bir günâ mahzûr bulunmadığı anlaşılmiş olduğundan...” BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 34, 29 Recep 1318/1902.

Devletin yeni kilise yapımında dikkat ettiği en önemli konu kilisenin yapılacağı yer ile ilgiliydi. Meselâ, 22 Temmuz 1891 tarihinde Şura-yı Devlet'ten Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilen bir mazbatada "Sivas'ın bir mahallesinde Ermeni küçükleri için inşaaı düşünülen okul ve kilisenin; arsa üzerinde Rum Metropolitliği ile olan ihtilâfın halliyle, inşaaına mani hiçbir mahzûrun bulunmadığı" belirtilmiştir²⁰.

Aynı durum Çankırı'da Ermenilerin inşaaına başladıkları bir kilisenin yeri konusunda da meydana gelmiş; "kilisenin yeri cami ile Rufâi Dergâhı arasında ve İslâm hanelerinin sıkışık yerinde ve hükûmet konağına bitişik şekilde oluşu mahzurundan dolayı, şimdiye kadar sarf edilen paranın Ziraat Bankası'nca Ermenilere ödenerek oranın bankaya devri ile kilise için münasip yerde ve Rum Kilisesi civarında bir arsa gösterilmesinin İslâm ahali arasındaki hoşnutsuzluğu da gidereceği yolunda Meclis-i Vükelâ" kararı ile konu çözümlenmiştir²¹.

Kilise ve havraların onarımı için verilen izin fermanları incelendiğinde, ise; daha çok depremden hasar gören, çeşitli sebeplerle harap olan veya yanan kilise ve havraların onarımına izin verildiği görülmektedir²². Yapılan müracaatlarda, kiliselerin çan, çan kuleleri

20. BOA; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. X, s. XXXVIII vd., Belge No: 16.

21. BOA; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. X, s. XXXVIII vd., Belge No: 61.

22. Bununla ilgili iki Rum ve üç Ermeni kilisesi ve bir Yahudi havrasına verilen izin şöyledir: Alaçatı nahiyesi: Kilisenin "hareket-i arzdan sakatlanmasına mebni tevsiyan ve tecdiden inşaaına ruhsat itası hakkında Rum Patrikliği'nden vukubulan istida üzerine "...mezkûr kilisenin tevsiyan ve tecdiden inşaaında bir güne mahzur ve muzarrat olmayacağı anlaşılmış olduğundan..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 84, 17 Cemaziyelâhir 1319/1903. "Haçin kasabası (Kozan Sancağı-Adana vilâyeti/nin karşısında vaki Ermeni manastırı dahilindeki atik kilisenin harap olmasına mebni tecdiden ve tevsiyan inşaaına "...halen ve istikbalen bir güne mahzur olmadığı..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 91, 18 Rebiyülevvel 1320/1904. "Kara Durmuş Karyesi (Erzurum vilâyeti)'ndeki harap Ermeni kilisesinin tecdiden inşaaında... halen ve istikbalen mahzur olmadığı..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 10, 13 Muharrem 1318/1902. Van kasabası (Van vilâyeti) mahallâtından Hanköprüsüz nam mahalde vaki olup... harap olmuş olan Ermeni kilisesinin tecdiden inşaaından "...bir güne mahzur bulunmadığı..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 44, 1 Safer 1319/1903. "Kavacık Karyesi (Saray Nahiyesi-Vize Kazası-Kırıkkalesi Sancağı-Edirne vilâyeti/ Aya-Tanaş nam kilisenin tecdiden inşaaına ruhsat itası hakkında Rum Patrikliği'nden vukubulan istida üzerine... binaenaleyh kilisenin inşaaında halen ve mevkien ybir güne mahzûr olmadığı anlaşılmış olduğundan..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 18-19 Safer 1318/1902. "Selânik'te Kadı Mahallesi'nde Kargı Miranı civarında kadimen mevcut olan havranın muhterik olmasına mebni, tecdiden inşaaına ruhsat itası hakkında mahallince vukubulan istida üzerine... inşaaında halen ve mevkien bir güne mahzur olmadığı..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 12, 6 Safer 1318/1902.

ve dehlizlerinin onarımıyla ilgili izin isteği de oldukça fazladır. Bunların da hepsine izin verilmiştir²³.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti Gayrimüslimlere geniş bir ibadet hürriyeti tanımış, bu unsurlar nüfusları oranında yeteri kadar kilise, manastır, havra ve sinagoga sahip olmuşlardır. Yıllara göre mevcut dinî yapı sayıları karşılaştırıldığında da bu durum açık olarak ortaya çıkmaktadır. Meselâ, İstanbul'da 1885 yılında 60 Rum-Melkit Katolik Kilisesi, 1 Bulgar Katolik, 1 Rum-Melkit Katolik Kilisesi ve 36 Yahudi Havrası olmak üzere toplam 148 kilise ve havra varken²⁴ bu sayı 1897/98'de 169'a çıkmıştır²⁵.

Osmanlı Devleti, bu dönemde deprem vb. gibi doğal afetlerin verdiği zararları y ikılan veya onarıma ihtiyaç gösteren sosyal amaçlı Gayrimüslim kurumlarının onarımı için de izin vermiştir. Hastahane ve yetimhane gibi bu kurumların onarımları sırasında, bazı eklerin (ilâvet) yapılmasına da kolaylık gösterilmiştir²⁶.

Bütün bu gelişmeler gösteriyor ki, XX. yüzyılın başları, Gayrimüslimlerin geniş anlamda din, dar anlamda ibadet ve âyin hürriyetleri bakımından; klâsik çağa göre çok daha ileri, Tanzimat ve İslahat Fermanı'ndan sonraki yıllara göre de, reformlarla gerçekleş-

23. İki kilise çanı ve ir dehliz onarımı için verilen izinler şunlardır: "İskenderun kasabası (Halep vilâyeti)'nde vaki Rum Katolik Kilisesi'nin heyet-i asliyesi tebdil ve tagyir edilmek üzere, kapısı üzerine yeniden bir çan kulesi inşaası ile çan talikine ruhsat itaası hakkında Rum Patrikliği'nde vukubulan istida üzerine... inşaasında bir güne mahzur olmadığı anlaşılmiş olduğundan..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 67, 15 Cemaziyelâhir 1319/1903. "Maden Kasabası (Keskin Kazası-Kırşehir Sancağı-Ankara vilâyeti)'nde vaki Rum Kilisesi'nde talik olunmak istenilen çan hakkında vukubulan istida üzerine..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 27-27, 12 Cemaziyelevvel 1318/1902. "Miseboli Karyesi (Mudanya Kazası-Hüdavendigâr vilâyeti) Rum Kilisesi'nin harab olan dehlizinin tecciden inşaasına..." BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 8, Zilhicce 1317/1901.

24. 1885'de İstanbul'da Rumlarla Ermenilerin nüfusları birbirine yakın olmasına rağmen; Rumlar İstanbul'da eski bir topluluk oldukları için mabet sayıları en fazla olan unsur durumundaydı. Bir mabet başına Ermenilerde yaklaşık 3936 kişi, Yahudilerde ise 1232 kişi düşmektedir. Bu sayıya kadınlar ve çocuklar dahildir. Bkz. eryılmaz, a.g.e., s. 40.

25. Rakam A. Cevat'ın ünlü coğrafya eserinden alınmıştır: **Memâlik-i Osmaniyeye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, I. Kısım Lügat-i Coğrafya**, C: I, C: II, Mahmutbey Matbaası, İstanbul 1313 (1897), 1314 (1898) A. Cevat'ın diğer bazı şehirlerle ilgili olarak verdiği mabet sayıları için bkz. TABLO: 2.

26. Meselâ, 14 Safer 1318/1902 tarihli bir fermanla "Yedikule (İstanbul) haricinde kain Rum hastahanesinin hareket-i arzdan münhedim olan dairesinin hastahaneye ait arsa üzerinde tecciden inşaa ve bazı ilâvat icrası"na izin verilmiştir. BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 14-15. Yine 17 Safer 1318/1902 tarihli bir fermanla da "Yedikule (İstanbul) haricinde hareket-i arzdan münhedim olan Rum Yetimhanesi'nin, (Yetimhane'nin) sonunda bulunan ve Rum cemaati namına mukayyet ve idaresi patrikhaneye ait olan Küçükbalıklı nam arsaya inşaasına..." ruhsat verilmiştir. BOA; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 13-14.

tirilmeye çalışılan hakların düşünceden uygulama alanına konulduğu bir dönem olmuştur. Konuyla ilgili zimmet hukukundan kaynaklanan bir takım yasak ve kısıtlamalar bu dönemde son bulmuş, cemaatler yeni ibadethaneler yapabildikleri gibi; eskilerini de yenileyebilmişlerdir.

III. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HÜRRIYETİ

Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastahaneleri ve darülûcezereleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilâtlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.

Bu bölümde Gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim faaliyetleri bir "eğitim bilimci" gözüyle değil; eğitim ve öğretim hürriyeti ile ilgili kanunî düzenlemeler, okulların yönetimi, işleyişi ve gelişmesi bakımından ele alınacaktır. Bilindiği gibi eğitim ve öğretim, sosyo-ekonomik durumun en önemli göstergelerinden birisidir. Gayrimüslimler eğitim konusunda devletin sağladığı imkânlarla hem nitelikli birer unsur haline gelmişler, hem kendi kültürlerini yaşatmışlar, hem de bağımsızlık yolunda bilinçlenmişlerdir.

Osmanlı Devleti, diğer bazı alanlarda olduğu gibi, eğitim sahasında da Gayrimüslimleri serbest bırakmıştır. Devlet önceleri, eğitim, din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Gayrimüslim milletler, mabetlerini nasıl kendileri idare ediyorlarsa, mekteplerini de yine kendi cemaat teşkilâtları vasıtasıyla kurup işletmekteydiler. Her cemaatin, kilise, havra ve benzeri mabedlerinin yanında, bunlara bağlı birer mektebi vardı. eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler, mahallî cemaatlar; orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise, millet teşkilâtları tarafından idare olunmaktaydı. Her kilise, ruhanî reislerinin denetim ve gözetimi altında gerçek bir eğitim korumu halinde hizmet görüyordu²⁷.

Gayrimüslim milletlerin idare ettikleri okullar, tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler bu cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Devlet bu okulları, önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir. Gayrimüslimler, din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da, özerk

27. B. Eryılmaz, a.g.e., s. 166.

bir statü içinde hareket edebilme imkânına sahip kılınmışlardır. Cemaat okulları, zamanla Gayrimüslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildikleri, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ve hatta millî istiklâlleri uğrunda, yabancı devletlerin siyasetlerine âlet oldukları kurumlar haline gelmişlerdir²⁸.

A. KANUNÎ DÜZENLEMELER

Gayrimüslimlerin eğitim meselesiyle ilgili en önemli düzenleme 1869'da çıkarılan "Maarif-i Umumîye Nizamnamesi" ile yapıldı. Bu nizamnamede Müslim ve Gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü.

Buna göre, Gayrimüslim çocuklar ilkökul tahsillerini ya kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi. Buralardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her beşyüz haneli kasabada Müslim ve Gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren Müslim ve Gayrimüslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak iddadilerde okuyacaklardı. Her vilâyet merkezinde açılacak Sultaniye Mekteplerine de Müslim ve Gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi²⁹.

Ayrıca öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da üç şubeli bir darülmualimin kurulacaktı. Bunun bir şubesi Gayrimüslim rüştiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti. Bu nizamnameye göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maarif meclisinin umumî heyetinde cemaatlerin birer ruhanî reisi de bulunacaktı. Ayrıca her vilâyet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde bir Müslim ve Gayrimüslim iki muavin ve yine 1 Gayrimüslim, 1 Müslim, 2 müfettiş bulunacaktı³⁰.

Öğretmenlerin devletin açacağı öğretmen okullarında yetiştirileceğine dair olan maddeyi Gayrimüslim cemaatler çok eleştirdiler. Cemaatler bu nizamnamede yer alan Gayrimüslim çocukları okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunu kendi işlerine karışma olarak nitelendirdiler. Bu yasaya kadar, Müslim ve Gayrimüslim okulları ayrıydı, sadece yüksek okullarda az sayıda Gayrimüslim vardı. Bu tarihten itibaren devlet, Gayrimüslimlerin de diledikleri okullara gidebilmeleri için her türlü kolaylığı gösteriyordu³¹.

28. B. Eryılmaz, a.g.e., s. 167.

29. G. Bozkurt, a.g.e., s. 161.

30. G. Bozkurt, a.g.e., s. 162.

31. G. Bozkurt, a.g.e., s. 162.

Maarif-i Umumîye Nizamnâmesi'nin azınlık ve yabancı okulları açısından en önemli maddesi okul açma yetkisi veren 129. maddedir. Bu maddenin taşıdığı hüküm şöyle açıklanabilir³².

- Özel okullar; topluluklar, Osmanlı tebaası ya da yabancı kişi veya kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan okullardır, şeklinde tarif edilmektedir. Bu tarife göre özel okullar yerli Müslüman veya Gayrimüslimler yanında yabancı kişi ya da kişilerce de açılacaktır.

- Özel okulların gerek kuruluş sırasında gerekse işletilmesinde yapılacak harcamaların tamamı bu kurumu kuran kişi veya kişilerce karşılanacaktır.

- Bu okulların açılabilmesi için öğretmenlerin Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresinden almış oldukları diplomalarının bulunması, ders programları ve kitapların genel ahlâk ve devlet politikasına uygunluk açısından Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresince tasdik edilmiş olması, ahlâka ve devlet politikasına aykırı özellikler taşımaması, İstanbul'da Maarif Nezareti'nce, taşrada ve mahallî maarif idaresi ve vali tarafından verilmiş resmî ruhsatlarının olması gerekmektedir. Son ifadede yer alan "ruhsat-ı resmîye" ifadesi daha önce cemaat ruhanî reislerinin, cemaatlerine ait okulların açılmasında söz sahibi imiş gibi sorumsuz davranmalarını engellemek, resmî ifadesi ise devletin yetkili mercilerince verilecek ruhsatın ancak hukuken geçerli sayılabileceğinin vurgulanması amacıyla özellikle konmuş olabilir.

Yukarıda sayılan üç hususun gerçekleşmemesi halinde daha önce açılanların devamları için ruhsat verilmeyeceği de ayrıca belirtilmiştir. Bu hükümden de anlaşılacağı üzere yeni açılan okullar için resmî ruhsat kaydı konurken, daha önceden açılan ve ruhsatsız oldukları bilinen okullar için de ruhsat alma mecburiyeti getirilmiş olmakta idi.

Diğer bir hükümlerle özel okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin daha önceden almış oldukları diplomalarının bulunması halinde bu diplomaların maarif idaresince tasdik ettirilmesi gereği getirilmiştir. Bu hükümlerle devlet özellikle azınlık ve yabancılarca açılmış özel öğretim kurumlarının çalıştırdığı öğretmenler arasında ayıklama yapabilme imkânını sağlıyordu. Zararlı faaliyetleri tespit edilmiş olanların diplomalarının tasdik edilmemesi, öğretmenlik

32. H. Vahapoğlu; a.g.e., s. 82-83. Ayrıca bkz.: İ.P. Haydaroğlu; a.g.e., s. 24 vd.

yapma veya çalıştırılma hakkının elinden alınması ile bu okulların bir ölçüde temizlenmesi amaç edinilmiş oluyordu³³.

XX. yüzyılın başlarında Kilise Defterlerin'de görülen Gayrimüslimlerin yeni okul açma isteklerinin ele alındığı fermanların hepsinde, okulun "küşâdında Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin 129'uncu maddesi ahkâmına riayet olunmak üzere" ibaresi görülmektedir ki, bu maddenin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Yine bu durum Osmanlı Hükümeti'nin nizamnameyi uygulamaya çok önem verdiğinin ifadesi olmaktadır³⁴.

1876 Kanun-ı Esasi'sinin 15 ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşına aözel veya genel eğitim imkânı tanınarak, Gayrimüslimler Osmanlılık kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmiştir. Buna göre;

"15. Madde- Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tâbiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tediye mezundur.

16. Madde- Bircümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-i ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-i itikadiyelerine mütaallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir³⁵.

10 Muharrem 1924 tarihli bir irade-i seniyye ile Gayrimüslimlerin askerî okullara girme hakları da teyit edildi. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Osmanlı Rus Savaşı'nın çıkması ve Bulgar-Rum asker ve subaylarının ihanetleri, askerî okulların Gayrimüslimlere tekrar kapatılmasına yol açtı. Diğer okullara devam hakları ise ellerinden alınmadı³⁶.

1908'den sonra Maarif Nezareti, Gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da, cemaat liderleri dinî imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmadılar. Onlara göre eğitim de dinî ayrıcalıklarının bir parçasıydı³⁷.

33. H. Vahapoğlu, a.g.e., s. 83.

34. Bunanla ilgili misaller aşağıda verilmiştir.

35. A. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1991, s. 209.

36. G. Bozkurt, a.g.e., s. 163.

37. G. Bozkurt, a.g.e., s. 165. Meselâ Maarif nazırlarından Emrullah Efendi'nin hazırladığı ve 215. maddesinde cemaat okullarına yer veren Maarif-i Umumîye Kanunu tasarılarının çıkarılmamasının en önemli sebebi, Patrikhane ve yabancı elçiliklerin yaptığı baskı idi (Bkz. H.A. Koçer; a.g.e., s. 210).

Bu konu henüz gündemde iken hükümet “Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu” tasarısını meclise verince olaylar daha da büyüdü. Patrikhane ile Gayrimüslim mebuslar imtiyazlarını korumak için birleştiler. İtirazlar üzerine hükümet, artık devlet bütçesine yalnız Müslim değil Gayrimüslim ilkokulları için de ödenek konduğunu bunun eşitliğe uygun olduğunu, Gayrimüslim cemaatlerin bu para ile okul açabilecekleri ya da onlar için okul açılabileceğini bildiriyordu. Her cemaatin bu paradaki hissesi vilâyetlerdeki nüfus miktarlarına göre belirlenecekti. Bu okullara öğretmen tayini, bunların maaşlarının tahsisi, programlarını tespit tamamen cemaatlere bırakılmıştı. Ancak cemaatler, öğretmenlerin maaşlarını mal sandığından almaları fikrine karşı çıkarak, cemaat hisselerinin kendilerine verilmesini istediler. Eğitim alanında en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmiyor, buna karşılık eşitlik ilkesinden bu alanda da yararlanmayı doğal buluyorlardı. Nitekim, Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya tahsil için gönderilecek Gayrimüslim öğrencileri patrikhanelere sormadan seçmesi ile sonradan tenkit konusu yapılmıştı³⁸.

Hükümet bu huzursuzlukları önlemek amacıyla 3 Temmuz 1910'da “Rumeli'de Kâin Münaziünfih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun” adlı yasa'yı çıkarttı. Bu kanunla, Eksarklık kurulduktan sonra, Rumların azınlıkta oldukları bölgelerde bile tüm kilise ve okulların patrikhaneye bağlı kalmasından doğan eşitsizlik ortadan kaldırılmak istendi. Bu kanunla ilk kez İslâm devleti Gayrimüslimler için yapılacak kilise ve okulları için para yardımıyla bulunmayı taahhüt etmiştir. Patrikhane, kendisine bağlı olan bir kısım kilise ve diğer kurumları elinden çıkararak bu kanuna şiddetle karşı çıktı. Hükümet, patrikhanenin bu konuyu görüşmek üzere “Millî Meclis”i toplamasını da yasakladı³⁹.

Rum millet vekilleri, okullar hakkında hükümete Ağustos 1910'da verdikleri bir dilekçede, cemaat okullarını bitirenlerin mevki ve şahadetnamelerinin belirsiz olduğundan ve patrikhaneye danışılmadan bu okullara müdahale edilmesinden yakınıyorlardı. Yine bu dilekçede orduya ilişkin bazı şikâyetlere de yer vermişti. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmemişti. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hristiyanlardan subay yetiştirilmiyordu. Hiç Hristiyan vali yoktu. Mahkemelerde Hristiyanlar ikinci derecede görev alıyorlardı⁴⁰.

38. G. Bozkurt, a.g.e., s. 165 vd.

39. G. Bozkurt, a.g.e., s. 167 vd.

40. G. Bozkurt, a.g.e., s. 167-168. Gayrimüslim millet vekillerinin mecliste bu konudaki çalışmaları için bkz. H.A. Koçer, a.g.e., s. 210.

1911 Mayıs'ında patrikhane hükümete başvurarak okullar ve askerlikle ilgili isteklerde bulundu. Buna göre, Rum okullarıyla ilgili en yüksek kuruluş patrikhane olmalı ve hükümet ancak patrik aracılığıyla Rum okullarıyla ilgilenebilmeliydi. Askerlik süresi, özellikle denizdeki askerlik süresi kısaltılmalıydı. Bir süre sonra Rum ve Ermeni Patrikleri, Ermeni Katolik Patriği Bulgar Eksarkı, Rum Katolik ve Keldanî Patrik Vekilleri birlikte verdikleri bir dilekçe ile eğitim ve askerlikle ilgili dileklerini tekrarladılar. Bunun üzerine, hükümet 4.11.1911'de aldığı kararla, askerî kanunların herkesçe bilinmesi için türlü dillere resmen çevrilmeleri, askerî okullara girme sınavlarının kendi dilleriyle yapılmasını ve onlardan Türkçeyi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesini kabul etti. Dilekçedeki, askerlikte din değiştirilmemesi, orduda papaz da bulundurulması ve İslâm dinine gösterilen özenin diğer dinlere de gösterilmesi yolundaki istek ise "zaten öyledir" şeklinde cevaplandırdı. Askerliğin az çok yerel olmasının her zaman mümkün olmayacağı bildirildi. Açık ve açılacak okullara ruhsat verilmesi kabul edildi. "Programları Patrikhane ve metropolithaneler yapar ve onaylar" şeklindeki dilek, "onların yapıp hükümetin onaylayacağı" şeklinde değiştirildi. Buna göre, ders programları patrikhanelerce hazırlanacak, öğretmenlerin diplomaları metropolitlerce tetkik ve tasdik edilecek, bu okullara dair bilgiler ruhanî reislerden alınacak, bu okullardan verilecek diplomalar hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara hükümet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî liderlere verilecekti. Böylece cemaatlerin eğitim alanında hemen hemen tüm istekleri kabul edilmiş oldu⁴¹.

Patrikhane, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne yazdığı başka bir takirle cemaat idadilerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlar gibi aynı şartlarla diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini de istedi. Ancak bu konuda hazırlanan layiha, itirazlar üzerinde 4 yıl mecliste bekletildi. Sonunda hükümet özel okullara ait kısmı metinden çıkartarak 1328/1912'de tekrar, Meclis-i Mebusan Maarif Encümeni'ne sundu. Ancak Balkan Savaşı nedeniyle meclis dağıtıldığı için, layiha da görüşülemedi. Bir yıl sonra, 23 Eylül 1329 (1913)'da muvakkat kanun olarak çıkartıldı: "Tedrisat-ı İptidadiye Kanun-ı Muvakkati". Bu kanunla (Md. 92, 93, 95), öğretmenlerin seçim, tayin ve şahadetname ve ehliyetnamelerine ilişkin bazı kayıtlar kondu. Bu yasa ile özel okulların devletleştirileceği

41. G. Bozkurt, a.g.e., s. 168-169.

(Md. 20), denetimler için müfettişlikler kurulacağı (Md. 91), bu okulların tamamının denetime tâbi olduğu (Md. 92) kabul edilmişti⁴².

Özel okullar ise 1915'de bir yönetmelikle düzenlendi ve bu okullarda hükümet denetimi kabul edildi. Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nde, cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk tarih ve coğrafyasının Türk öğretmenlerince, Türkçe olarak okutulacağı, devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat liderleri ve ilgili memurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi. Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu. Ancak, Sevr Antlaşması ile bu talimatname yürürlükten kalktı. Rum okulları meselesi ise ancak Lozan'da çözüldü⁴³.

Eğitim ve öğretim hürriyetinin kullanılmasıyla ilgili olarak Osmanlı Devleti uygulamasında Gayrimüslimlere her türlü kolaylığı göstermiştir. Meselâ, 4 Cemaziyelahir 1320/1904 tarihli bir irade ile Rum aceze-i eftalinden oniki çocuğun Mekteb-i Sultanî'nin leylî kısmına meccanen kabul edilmesi ve kayıtlarının yapılması" emredildiği gibi⁴⁴ 30 Rebiyülevvel 1320/1904 tarihli bir irade ile de, "Büyükada'da kain Patrikiya Palas nam otelin öksüz çocuklar için okul ittihaz edilmek üzere Rum Patrikhanesi'nce mübayaasına müsaade buyrulmuş"tur⁴⁵.

Elimizde 4 Numaralı Kilise Defteri'nden alınmış, Rum okullarının inşasına izin verildiğini gösteren 17 adet ferman sureti bulunmaktadır. Bu fermanlarda, okul binasının yapısal özelliği (kaç pencere, kaç kapı, kaç kat olacağı gibi), her katın kullanım amacı ve birimleri, iç birimlerin nelerden oluştuğu ve binanın inşaat özellikleri (meselâ, kâğır veya ahşap olacağı gibi) ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir⁴⁶. Fermanların hepsinde okulların açıldığı zaman

42. G. Bozkurt, a.g.e., s. 169.

43. G. Bozkurt, a.g.e., s. 169. Maarif-i Nizamnamesi'nden sonra Gayrimüslim okulları ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler hakkında ayrıca bkz. H. Vahapoğlu, a.g.e., s. 84-94 Bu son eserde, oluşturulan bu mevzuata göre, okulların tesis ve finansmanı, yönetimi, öğretim elemanları ve denetimleri hakkında ayrıntılı bilgi vardır. Bkz. H.A. Koçer, a.g.e., s. 210 vd.

44. BOA.; İrade-i Hususiye Kataloğu, Genel No: 564, Hususi No: 4.

45. (355) BOA.; İrade-i Hususiye Kataloğu, Genel No: 374, Hususi No: 85.

46. (356) İ.P. Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar isimli eserinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 3 ve 7 Numaralı Kilise Defterini ilk olarak yer yer kullanmıştır.

1869 Maar if-i Umumîye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ahkâmına tâbi olacakları özellikle belirtilmiştir⁴⁷.

4 Numaralı Kilise Defteri'nde ermenilere Zile Kazası (Tokat, Sivas)'nda bir okul yapımı için "mahallince yapılan müracaat" üzerine izin verildiğini gösteren bir ferman vardır. Fermandan öğrendiğimize göre, okul "tülen 23 ve arzen 16 metre vusatına fevkânî ve tahtânî 15 oda ve dershaneyi muhtevi olmak üzere müceddeten" inşa edilecektir. Okulun tamamı 53.207 kuruşa malolacaktı⁴⁸. Görüldüğü gibi, eğitim ve öğretimle ilgili hem yapılan kanunî düzenlemeler, hem bunların uygulama alanına geçirilmesi; Devletin XX. yüzyılın başlarında genel olarak gerçekleştirmeye çalıştığı "eşitlik" ilkesine uygun olup, Gayrimüslimlerin sosyal hayatlarının şekillenmesinde olumlu roller oynamıştır.

47. Bu fermanlarla ilgili olarak bkz. BOA.; 4 Numaralı Kilise Defteri, sırasıyla s. 31, 36-37, 46, 84-85, 37, 54, 90, 34-35, 32, 12, 20, 6, 9, 56, 27, 89. Fermanlar genellikle 1318/1902 yılına aittir.

48. BOA.; 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 80, Tarih: 23 Rebiyülevvel 1319/1903.

TABLO: 1
4 NUMARALI KİLİSE DEFTERİ'NE GÖRE BAZI BELDELERİN RUM NÜFUSU.

Tarih	Def. Syf.	Belde Adı	Sancağı/ Kazası	Vilâyeti	Hane	Rum Nüfusu
---	89	Zonguldak Ks.	---	Trabzon	117	457
1317	8	Miseboli Kr.	Mudanya Kz.	Bursa	---	1.209
"	6	Nif. Kr.	---	Aydın	372	1.628
1318	31	Akdağmadeni Ks.	Yozgat S.	---	251	1.263
"	36-7	Antalya Ks.	---	---	---	3.244
"	11	Borinanoz Kr.	Limmi S.	C. Bahr-i S.	133	707
"	28	Buca Ks.	İzmir S.	Aydın	772	2.721
"	37	Giresun Ks.	---	Trabzon	700	3.503
"	13	Güzelbahçe Kr.	---	Aydın	350	---
"	12	Kalamaki Kr.	Kaş Kz./ Antalya S.	Konya	153	603
"	32	Kale-i Sultaniye Ks.	---	---	560	2.926
"	18	Kavacık Ks.	Vize Kz./ Kırklareli S.	---	33	150
"	20	Malkara Ks.	Tekfurdağı S.	Edirne	271	1.385
"	22	D. Madeni Ks.	Keskin Kz.	---	138	1.021
"	34-5	Patriyas Kr.	İnebolu Kz.	Kastamonu	---	1.206
"	9	Seferihisar Ks.	Saruhan S.	Aydın	250	1.597
1319	84	Alaçatı N.	Çeşme Kz.	Aydın	1953	9.743
"	42	Balıkesir Ks.	Karasi S.	Bursa	232	1.287
"	48	Bulancak Kz.	Giresun Kz.	Trabzon	277	1.254
"	56	Suvermez Kr.	Niğde S.	Konya	333	709
1320	90	Hıfı-ı Kirasye Kr.	Trabzon S.	Trabzon	70	300
1321	139	Eledi Kr.	Görelî Kz.	Trabzon	40	150
"	141	Samsun Ks.	Canik S.	Trabzon	450	1.970
1322	160	Zorha Kr.	Trabzon S.	Trabzon	60	332

Kaynak: BOA., 4 Numaralı Kilise Defteri.

Not : Tablo düzenlenirken kronolojik sıra esas alınmış, aynı yıl içindeki beldeler alfabetik sıraya göre yazılmıştır. Tablo'da Sancak (S), Kaza (Kz.), Kasaba (Ks.), Nahiye (N), ve Karye (Kr.) şeklinde kısaltılmıştır.

TABLE: 2
ALİ CEVAT (1897/98)'A GÖRE BAZI OSMANLI ŞEHİR VE KASABALARINDA
DİNİ YAPILARIN SAYILARI.

Şehir	Cami	Mescit	Tekke	Kilise	Manastır	Sinagog	Havra
ADANA V.							
Adana Ş.	20			8			
Feke Kz.	1			-			
Haçin Kz.	8			7			
Hassa Kz.	7			5			
Karaisalı Kz.	27	10		1			
Kars-ı Zülkadriye	1			1			
Sis Kz.	5			2			
Tarsus Ks.	31			5			
ANKARA V.							
Ankara Ks.	32	12	11	12			
Kalecik Ks.	5	12		1			
Kayseri Ş.	150			8			
Kırşehir Ks.	25	19		1			
Maden Ks.	12			2			
Nallıhan Kz.	40	27		1			
Seferihisar Kz (1)	128			1			
Sungurlu Kz.	156			3			
Yozgat Kz.	22			6			
Yozgat Ş.	18			3			
AYDIN V. (2).							
Akhisar Ks.	15	16	1	3			1
Alaşehir Kz.	6	11	4	5			
Ayaslug Kz.	5	6	1	3			1
Bayındır Kz.							
Bergama Kz.	14	15		2			1
Çeşme Kz.	14	1	1	40			3
Denizli Ks.	33	14	7	2			1
Foça Kz.	1	3	1	16			1
Gördes Ks.	10	9	2	1			
İzmir Kz. (3)	22	46	11	30			11
Karaburun Kz.	29			18	8		
Karacasu Kz.	6	21	1	1			
Kasaba Ks.	6	39	4	3			1
Kırkağaç Ks.	16	12	6	2			
Kula Ks.	13	8	3	3			
Makri Ks.	2	1	1	1			
Manisa Ks. (3)	25	27		20			
Menemen Kz.	6	6	2	2			1
Menteşe Ks.	2			1			
Milas Ks.	6	6		1			1
Muğla Ks. (3)	67	52		1			
Nif Kz.	9	32		6			
Ödemiş Kz. (3)	47	40	1	4			
Palamut N.	36	40	25	6			1
Saruhan S. (3)	310	370		60			2
Seferihisar Kz.	23	2	2	2			

Şehir	Cami	Mescit	Tekke	Kilise	Manastr	Sinagog	Havra
Soma Ks.	15	16		1			
Söke Kz.	4			3			2
Tire Kz.	33	65	11	3			
BİTLİS V.							
Muş Kz.	3	10		4			
Sart Ks.	5	50		4			
EDİRNE V.							
Havsa Kz. (4)	25			10			
Sofulu Kz.	79			22			
Gelibolu S. (5)	67	120		107			2
Mürefte Kz.	2	5		15	4		
Lüleburgaz Kz.	29			7			1
Malkara Kz. (6)				22			
Tekirdağ Kz. (7)	74			35			
ERZURUM V.							
Karakilise Kz.				1			
Kemah Kz.	10			13			
Refahiye Kz.	15			5			
HALEP V.							
Aydıntap Kz.	36	37		5		1	
Kilis Ks.	47	12		3			
Maraş Ks.	37	14		12			
HÜDAVENDİĞAR V.							
Sındırgı Kz.	60			1			
Tavşanlı Ks.	45			1			
İSTANBUL (8)	674			169			
İZMİT S.							
Karamürsel Kz.	16			7	1		
Karasu N.	10			8			
Kumyas N.	13			4			
KASTAMONU V.							
Kastamonu Ks.	63			2			
Safranbolu Kz.	30			2			
Tosya Kz.	100			1			
KONYA V.							
Alâiye Ks.				5			
Hamidiye Kz.	30	32		3			
Konya Kz.	44			3			
Niğde Kz.	84			2			

Şehir	Cami	Mescit	Tekke	Kilise	Manastır	Sinagog	Havra
MAMURETÜ'L-AZİZ Harput Ks.	10						
SİVAS V. Hafik Kz. Sivas Ş. Zile Ks.	165 30 20			20 7 2			
TRABZON V. Giresun Ks. Gümüşhane Kz. Tirebolu Ks. Trabzon Ş.	11 131 8 19		1	9 95 2 1			
VAN V.	11			12			
ZOR S. Dir-i Zûr Ks.	3			2			

Kaynak : A. Cevat, a.g.e., C: I, II., İlgili Maddeler.

- Notlar :** 1) 128 Sayısı Mescitle birliktedir.
2) 1320 (1904) tarihli Vilâyet Salnamesi'ne göre, Salname'deki veriler 1317 (1901) yılına aittir.
3) A. Cevat'a göre.
4) 25 sayısı Mescitle, 10 sayısı Manastırla birliktedir.
5) 107 sayısı Manastırla birliktedir.
6) 22 sayısı Manastırla birliktedir.
7) 35 sayısı Kilise, Manastır ve Havraların toplamıdır.
8) 169 sayısı Patrikhane, Kilise ve Sinagogların toplamıdır.